

платі (млн. грн.), кількість правопорушень, частка міського населення, щільність населення, кількість населення в регіоні (тис. осіб), коефіцієнт народжуваності, коефіцієнт смертності, сальдо міждержавної міграції (на 1000 осіб), сальдо міжрегіональної міграції (на 1000 осіб).

З дендрограми видно, що в Україні існує чотири кластери.

У перший кластер ввійшли шість областей, в другий – вісім областей, в третій – дві області, а в 4-й кластер – вісім областей і Автономна Республіка Крим.

Таким чином, у результаті застосування алгоритму кластер-процедури маємо чотири регіональні кластери (табл. 2).

Також регіональна класифікація областей України представлена на рис. 2.

Висновки

Запропонована автором нова схема соціально-економічного районування України, методи дослідження, виявлення якісно однорідних адміністративних зон необхідні для реалізації стратегії соціально-економічного розвитку регіонів, зокрема для розробки моделі державної регіональної політики по вдосконаленню системи адміністративно-територіального устрою.

Література

1. Бараник З.П., Хмелюк А.В. Статистичне вивчення впливу структурних факторів на рівень безробіття // Матеріали 3-ї міжнародної науково-практичної конференції «Исследование и оптимизация экономических процессов «Оптимум-2001». – Харьков: ХГПУ. – 2001. – С. 41–42.
2. Горбулін В. Актуальні питання організації стратегічного планування державної політики національної безпеки України // Стратегічна панорама. – 2002. – №3. – С. 12–19.
3. Горбунов Н.М. Государственное регулирование экономики. – Хабаровск, Из-во ДВАГС, 2001. – 152 с.
4. Горячек І. Стратегічне планування як функція менеджменту // Економіка Фінанси Право. – 2000. – №2. – С. 16–20.
5. Данилишин Б.М., Дорогунцов С.І. та ін. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. – К.: РВПС України, 2001. – 716 с.
6. Данилишин Б.М., Дорогунцов С.І. Історичні аспекти формування адміністративно-територіального устрою України: Навч. посібник. – К.: «Знання», 2001 р. – 368 с.
7. Деля Ю. Делеговані повноваження: немає підконтрольності без відповідальності // Право України, №4, 2003 р. – С. 45–46.
8. Державне регулювання економіки: Підруч. для студ. екон. спец.вузів. За ред. І.Р. Михасюка. – К.: Атіка: Ельга-Н, 2000. – 592 с.

Т.Г. БОНДАРУК,
д.е.н., доцент, Національна академія статистики, обліку та аудиту

Становлення інституту місцевих фінансів

Стаття присвячена дослідженню особливостей становлення інституту місцевих фінансів. Розкрито вплив регуляторної політики держави на становлення та розвиток інституту місцевих фінансів та місцевого самоврядування в Україні.

Статья посвящена исследованию особенностей становления института местных финансов. Раскрыто влияние регуляторной политики государства на становление и развитие института местных финансов и местного самоуправления в Украине.

Постановка проблеми. Проголошення незалежності України сприяло активізації процесу демократизації суспільства і держави, привело до пошуку такої організації публічної влади, яка б відповідала світовим і європейським вимогам і була б спрямована на забезпечення прав і свобод людини. Важливою складовою цього процесу є побудова системи місцевих фінансів в Україні.

Розвиток науки про місцеві фінанси відбувається у нерозривному зв'язку з теоретичними дослідженнями суті і природи місцевого самоврядування. Наукова розробка питань, пов'язаних із поняттям місцевого самоврядування, його природою і змістом, співвідношенням із державною владою, сприяє становленню інституту місцевого самоврядування.

Питання місцевого самоврядування вивчаються економічною та правовою наукою вже близько двохсот років. Теорія місцевого самоврядування концентрувалася навколо формування відносин територіальної громади і держави. Наука про самоврядування починається зі спроби розв'язати проблему, чи має громада окрему, відмінну від держави владу, чи вона є незалежною від держави.

Теоретичні основи сучасного поняття «місцеві фінанси» потрібно досліджувати у нерозривному зв'язку з процесом виникнення і розвитку місцевого самоврядування.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Історичні основи формування інституту місцевих фінансів та місцевого самоврядування досить детально досліджувалися у працях таких вітчизняних вчених, як О. Кириленко [1, с. 5–40], В. Кравченко [2, с. 17–44]. Проте це питання залишалось поза увагою дослідників починаючи з XXI ст. Разом із тим у сучасній літературі бракує комплексних досліджень правового регулювання місцевих фінансів і місцевого самоврядування та визначення його ролі в сучасних умовах соціально-економічного розвитку держави.

Метою статті є виявлення впливу регуляторної політики держави на становлення та розвиток інституту місцевих фінансів та місцевого самоврядування в Україні.

РОЗВИТОК РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Виклад основного матеріалу. Щоб зрозуміти природу місцевого самоврядування, його місце в системі поділу влади, соціальне призначення необхідно насамперед узагальнити окремі етапи становлення інституту місцевих фінансів.

Перший етап – зародження початкових форм місцевого самоврядування. Становлення інституту місцевого самоврядування на території сучасної України починається з «Руської Правди» Ярослава Мудрого, коли було запроваджено місцеве звичаєве право. І хоча на той час ще про місцеві фінанси не йшлося, проте адміністративно–господарські правовідносини, необхідні для їх функціонування, були створені.

Початкові форми створення місцевого самоврядування пов'язують з формуванням основ Магдебурзького права, яке виникло у XIII ст. Магдебурзьке право регламентувало самоуправління міст, питання земельної власності в межах міст, діяльність міської влади, суду, торгівлі, ремесел, оподаткування та ін. Згодом Магдебурзьке право сприйняли деякі міста Чехії, Угорщини, Польщі, Литви, Галіції та Білорусії. На території сучасної України Магдебурзьке право у повному обсязі отримав ще в 1374 році Кам'янець–Подільський, у 1432 році – Луцьк, у 1497 році – Київ [3, с. 81]. Магдебурзьке право існувало до XVIII–XIX ст.

Другий етап характеризується становленням місцевого самоврядування. З другої половини XVIII ст. до місцевого самоврядування в Європі почали застосовуватися поняття «самоуправління», «самоврядування» [4]. Становлення місцевого самоврядування у XVIII ст. відбувалося разом із розвитком держави, яка не завжди ефективно здійснювала завдання соціального спрямування. Частина цих завдань в межах, визначених державою, доцільно було передати у компетенцію незалежної місцевої влади. Інститут місцевого самоврядування сформувався на той час у багатьох країнах. Росія, до складу якої входила територія України, значно відставала від інших країн в організації становлення і зміцнення місцевого самоврядування.

Формування перших органів місцевого самоврядування, визначення їх повноважень, становлення місцевих фінансів є ознакою третього етапу. В першій половині XIX ст. в США, Англії, Німеччині, Франції починає досліджуватися проблематика місцевих фінансів, у другій половині XIX ст. місцеві фінанси досліджуються також і в Росії.

Найбільш інтенсивно розвиток теорії місцевих фінансів відбувався в Німеччині, де у першій половині XIX ст. точилися гострі дискусії навколо питань доцільності формування місцевих фінансів. На початку XIX ст. у Пруссії проведено реформи, серед яких значне місце відводилося і реформі місцевого управління, результатом якої стало створення органів місцевого самоврядування [2, с. 17–44].

Виникнення перших місцевих бюджетів пов'язано з появою і функціонуванням в Росії та Україні земств, тобто місцевого самоврядування, яке остаточно сформувалося наприкінці XIX ст. У 1864 році вийшло Положення про земські заклади, де була зроблена спроба виокремити з місцево-

го управління господарські справи, які передавалися у повне відання земств. Основу доходів земських бюджетів на той час складало майнове оподаткування, передусім землі. Майнові податки досягали двох третин сукупних доходів земських бюджетів, решта майже порівну ділилася між дотаціями, які надавала держава земствам, та іншими надходженнями [5, с. 57].

Отже, процес формування теорії місцевих фінансів як окремої галузі фінансової науки розпочався після земської реформи 1864 року, наслідком якої стало створення інститутів земського самоврядування та демократизація міського управління. Хоча в літературі згадується, що «в 1850–х р. місцеві фінанси називались земськими» [6, с. 154], ще 13 липня 1851 року було встановлено поділ земських повинностей на загальнодержавні та місцеві, які задовольняли «місцеві потреби однієї чи декількох губерній» [6, с. 153].

Характерною ознакою четвертого етапу є юридичне оформлення статусу місцевих фінансів. У 1917 році були ліквідовані органи міського та земського управління, місцеві бюджети збережені, функції місцевого самоврядування покладені на ради, яким гарантувалося надання коштів із загальнодержавних фондів.

Конституція РРФСР, ухвалена 10 липня 1918 року, визначила засади бюджетного устрою країни, поділ бюджету на загальнодержавний бюджет і бюджети місцевих рад. Були також поділені всі потреби на загальнодержавні, які мали задовольнятися за рахунок коштів державного казначейства, і місцеві потреби, які фінансувалися за рахунок місцевих податків і зборів, запроваджених місцевими радами, а при недостатній кількості місцевих ресурсів з коштів державного казначейства надавалася допомога. Декретом про грошові кошти і видатки місцевих рад від 17 березня 1919 року було визначено джерела фінансування місцевих рад: 1) грошові кошти, які надходили з місцевих джерел (місцеві податки і збори, надбавки до державного прогресивно–прибуткового податку, одноразові надзвичайні революційні податки, доходи від господарських підприємств) і 2) кошти, які надавалися центральною владою (позики або допомога із загальнодержавних фінансових ресурсів).

У зв'язку з централізацією на рівні держави усіх грошових коштів країни, якої вона потребувала з початком громадянської війни відбулися зміни і у бюджетному устрої. Під час війни головним джерелом доходів місцевих бюджетів стали допомоги із загальнодержавного бюджету, місцеві бюджети фактично не мали власних дохідних джерел, що призвело до поступової втрати ними свого значення. В 1920 році було скасовано поділ бюджету на загальнодержавний і місцеві.

Обмеженням фінансової самостійності місцевого самоврядування, централізацією бюджетної системи характеризується п'ятий етап. У зв'язку із проведенням політики централізованого керівництва економікою країни зростала залежність місцевих бюджетів від державного, зменшилась частка місцевих доходів та обсяги місцевих податків і зборів. У 1938 ро-

ці Верховною Радою СРСР було прийнято рішення про включення місцевих бюджетів в єдиний державний бюджет. Централізація бюджетних коштів посилилася у період війни.

У 60–80 роках минулого століття приймається низка законодавчих актів, спрямованих на посилення ролі місцевих рад, зміцнення економічної основи їх функціонування, розширення прав сільських і селищних рад у питаннях використання бюджетних коштів, розширення прав (з 1980 року) крайових, обласних, а також рад автономних областей та округів у галузі відповідних бюджетів, фінансів та цін, зміцнення дохідної бази місцевих бюджетів за рахунок надходження платежів з прибутку, податку з обороту.

Шостий етап розпочався після здобуття Україною незалежності і характеризується відновленням місцевого самоврядування.

Процес формування правової основи місцевого самоврядування в незалежній Україні теж можна розмежувати на два етапи. Перший – період становлення системи місцевого самоврядування і розробки її законодавчих основ, другий – період реформування сформованої на основі введених в дію законодавчих актів системи місцевого самоврядування. Тому розглянемо ці етапи детальніше.

Після проголошення Верховною Радою Української РСР 16 серпня 1990 року Декларації «Про державний суверенітет України» почався новий етап формування інституту місцевого самоврядування. Тільки після прийняття Декларації, якою визначався принцип розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, почалося створення законодавчої бази, яка стверджувала суверенітет місцевих рад. 7 грудня 1990 року було ухвалено Закон Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве і регіональне самоврядування» [7], яким визначено склад системи місцевого самоврядування, закріплено самостійність місцевих бюджетів, визначено виключні повноваження кожної ланки місцевих рад та демократичний (договірний) порядок їх перерозподілу; скасовано підпорядкування рад та їх виконавчих комітетів по вертикалі; впроваджено інститут комунальної власності, розпорядження якою від імені населення відповідних територіальних одиниць покладалося на ради; місцеві бюджети були вилучені з державного бюджету та значно розширені права відповідних рад щодо їх затвердження та виконання.

Введення інституту представників Президента в 1992 року сприяло створенню інституту представників Президента України та місцевих державних адміністрацій з метою зміцнення державної виконавчої влади та контролю органів місцевого самоврядування щодо дотримання ними Конституції, законів України та Указів Президента України. Це призвело до невизначеності статусу рад, обмеження їх можливостей, знецінення власне ідеї самоврядування. Ради, як зазначає В. Волонець, формально маючи ознаки органів самоврядування, виявилися прямо залежними від державної виконавчої влади [8, с. 16].

Перехідним етапом в історії становлення як місцевого самоврядування в Україні, так і місцевих бюджетів зокрема є підписання 8 червня 1995 року Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» [9]. Договір призупинив дію ряду статей Конституції Української РСР, які стосувалися розмежування повноважень між різними гілками державної влади та органами місцевого самоврядування. Натомість було запропоновано практично нову структуру влади в Україні. Після підписання договору розпочався наступний етап реформування органів місцевого самоврядування.

У цьому документі були визначені основні засади місцевого самоврядування. У ст. 4 вказувалось, що місцеве самоврядування в Україні здійснюється через територіальну самоорганізацію громадян безпосередньо та через органи місцевого самоврядування. Стаття 5 Конституційного договору проголосувала, що всі органи державної влади і органи місцевого самоврядування в Україні здійснюють свої повноваження, виходячи з пріоритетності прав і свобод людини [9, с. 189–190].

Законом України «Про бюджетну систему України» від 29 червня 1995 року [10] було визначено принципи формування бюджетної системи: єдності, повноти, достовірності, гласності, наочності і самостійності місцевих бюджетів. У ст. 4 закону закладено принцип самостійності місцевих бюджетів, яка забезпечується власними дохідними джерелами і правом визначення напрямків їх використання.

Закон визначив склад бюджетної системи України – Державний бюджет України, республіканський бюджет Автономної Республіки Крим та місцеві бюджети, що базуються на існуючому адміністративно-територіальному устрої країни.

Законом визначено засади побудови бюджетної системи, запроваджено поділ видатків усіх бюджетів на поточні та видатки розвитку, розмежовано порядок формування доходів різних категорій місцевих бюджетів: обласних та міських Києва і Севастополя, районних та міських міст обласного підпорядкування, районних у містах з поділом на райони, а також доходів міських (міст районного підпорядкування), селищних, сільських бюджетів.

З прийняттям закону було започатковано докорінні зміни у практиці формування і використання позабюджетних фондів місцевих рад, поступове згортання сфери їх функціонування шляхом включення до відповідних бюджетів.

Широкі концептуальні засади місцевого самоврядування забезпечує Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р. Місцеве самоврядування визначається в ній як один з найважливіших напрямів реалізації влади народом в Україні. Конституція України [11] в ст. 7 визнає і гарантує існування місцевого самоврядування як одного з інструментів здійснення влади народом України, а згідно зі ст. 142 матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування

РОЗВИТОК РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

є рухоме та нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, земля, природні ресурси, що перебувають у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їх спільної власності, що перебувають в управлінні районних та обласних рад. Обов'язком держави є фінансова підтримка самоврядування через участь у формуванні доходів відповідних бюджетів.

Принцип незалежності місцевих бюджетів викладено у ст. 143, де право затвердження бюджетів і контроль за їх виконанням надано територіальним громадам. Територіальним громадам також надана можливість на договірних засадах об'єднувати кошти бюджетів для виконання спільних проєктів, об'єкти комунальної власності – для спільного фінансування комунальних підприємств, організацій і установ.

У 1996 році Україна приєдналася до Європейської хартії місцевого самоврядування. 15 липня 1997 року Верховна Рада України ратифікувала хартію, чим підтвердила своє зобов'язання дотримуватися її вимог та використовувати їх у чинному українському законодавстві, в тому числі й щодо місцевого самоврядування. Європейську Хартію місцевого самоврядування підписали країни – учасниці Ради Європи в жовтні 1985 року. Вона стала першим багатостороннім правовим актом з питань місцевого самоврядування, узагальнивши надбання тривалого етапу становлення і зміцнення місцевого самоврядування в Європі [12].

У ст. 9 Європейської хартії місцевого самоврядування зазначено, що місцева влада має право на власні адекватні фінансові ресурси, якими вона може вільно розпоряджатися в межах своїх повноважень, а їх обсяг має відповідати функціям, наданим Конституцією або законом. У Хартії наголошується, що фінансові системи, які становлять підґрунтя ресурсів місцевої влади, повинні бути пристосовані до можливого підвищення вартості виконуваних ними послуг, тобто мати диверсифікований і зростаючий характер.

Зауважимо, що центральне місце в хартії відводиться питанням фінансового забезпечення функціонування місцевого самоврядування, оскільки жодні широкі права та автономія місцевих органів не можуть бути реалізовані ефективно і повною мірою, якщо не підкріплюватимуться реальними, чітко визначеними і стабільними джерелами фінансових ресурсів.

Сьомий етап визначає реформування сформованої на основі введених в дію законодавчих актів, системи місцевого самоврядування.

На виконання конституційних норм щодо місцевого самоврядування 21 травня 1997 року був ухвалений Закон «Про місцеве самоврядування в Україні», в якому подано всебічну характеристику змісту, структури, основ діяльності, повноважень, функцій місцевого самоврядування в Україні, розгорнуто характеристику місцевого самоврядування, а також визначено матеріальну і фінансову основу місцевого самоврядування, центральне місце в якій посідають місцеві бюджети та об'єкти комунальної власності [13].

Згідно з цим документом місцеве самоврядування ґрунтується передусім на принципах правової, організаційної і матеріально-фінансової самостійності. Правова самостійність полягає в конституційному і законодавчому закріпленні наданих і делегованих прав та повноважень територіальній громаді. Організаційна самостійність має реалізовуватися в можливості громади чи органу місцевого самоврядування самостійно визначати свою внутрішню структуру і взаємодію з іншими елементами суспільства. Матеріально-фінансова самостійність гарантується наявністю матеріальних засобів та коштів, необхідних для здійснення місцевим самоврядуванням своїх завдань і функцій. Ці принципи розкриті у змісті окремих норм законодавства, що регулює статус місцевого самоврядування.

Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» розвиває і конкретизує конституційні засади матеріальної і фінансової основи місцевого самоврядування, закріплює самостійність місцевих бюджетів, принципи їх формування, проте не визначає конкретних джерел формування.

Участь держави у формуванні дохідної частини місцевих бюджетів закріплена у ст. 62 закону, де органам місцевого самоврядування гарантується дохідна база, достатня для забезпечення населення послугами на рівні мінімальних соціальних потреб. Також закладено принцип визначення мінімальних розмірів місцевих бюджетів на основі нормативів бюджетної забезпеченості на одного жителя. У ст. 63 «Доходи місцевих бюджетів» закону також поділяються доходи місцевих бюджетів на такі, що формуються за рахунок власних джерел, визначених законом та закріплених у встановленому законом порядку загальнодержавних податків, зборів та інших обов'язкових платежів.

Можна стверджувати, що Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» став важливим кроком у створенні правової та фінансової основи для становлення і розвитку місцевого самоврядування в нашій державі.

У 2001 році прийнято Бюджетний кодекс України, яким визначаються засади бюджетної системи України, її структура, принципи, правові засади функціонування, основи бюджетного процесу і міжбюджетних відносин та відповідальність за порушення бюджетного законодавства. Бюджетним кодексом України також регулюються відносини, що виникають у процесі складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів та розгляду звітів про їх виконання, а також контролю за виконанням Державного бюджету України та місцевих бюджетів.

Бюджетний кодекс України спрямовано на зміцнення фінансової бази місцевих бюджетів, встановлення єдиних правил розподілу фінансових ресурсів при визначенні обсягів трансфертів між державним та місцевими бюджетами. Здобутком Бюджетного кодексу України можна вважати те, що після його ухвалення було відкрито шлях до реформування бюджетної системи, особливо у частині встановлення взаємовідносин між державним та місцевими бюджетами.

Закон України «Про міжбюджетні відносини між районним бюджетом та бюджетами територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань» [14], ухвалено 1 липня 2004 року, яким визначено основні вимоги до формули розрахунку міжбюджетних трансфертів між районним бюджетом та бюджетами сіл, селищ, міст районного значення, і параметри, що враховуються у формулі. Цим законом визначаються засади міжбюджетних відносин між районним бюджетом та бюджетами територіальних громад сіл, селищ, міст районного значення та їх об'єднань, тобто бюджетами місцевого самоврядування.

Великий вплив на формування місцевих бюджетів має Закон «Про Державний бюджет України». В макроекономічному значенні цей закон визначає основні напрями і пріоритети розвитку країни на наступний рік, співвідношення між доходами державного і місцевих бюджетів, перерозподілу внутрішнього національного продукту через бюджет, суми і напрями використання дотацій, субвенцій та встановлює розміри відрахувань від регулюючих доходів до бюджетів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя.

Еволюція української законотворчості у сфері державних і місцевих бюджетів в законах України про державний бюджет свідчить про розуміння як виконавчою, так і законодавчою гілками влади необхідності розвитку інституту місцевого самоврядування з достатньою власною фінансовою базою, неможливістю економічного зростання без збільшення економічного потенціалу регіонів.

Отже, до базових нормативних актів, що регулюють функціонування місцевих фінансів, слід віднести Конституцію України, Бюджетний кодекс України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», Закон України «Про органи самоорганізації населення», Закон України «Про місцеві державні адміністрації», Закон України «Про міжбюджетні відносини між районним бюджетом та бюджетами територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань», щорічні закони України про державний бюджет та ін.

Висновки

Узагальнюючи аналіз законодавчого забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування та його фінансового забезпечення, необхідно зазначити, що в період становлення системи місцевого самоврядування в Україні і розробки її законодавчих основ вітчизняна практика бюджетного регулювання не була стабільною, що не сприяло зміцненню місцевих фінансів і становленню належних умов для господарювання та розвитку територій.

Протягом періоду реформування створеної на основі введених в дію законодавчих актів системи місцевого самоврядування в Україні загалом вироблено передумови для подальшого фінансового становлення інституту місцевого самоврядування. Принципи щодо організації місцевих бюджетів, закладені в Конституції України, Бюджетному кодексі України та законах України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про міжбюджетні відносини між районним бю-

джетом та бюджетами територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань» та ін., відповідають світовим стандартам в цій галузі. Проте відкритим залишається питання подальшої деталізації законодавчих норм, створення стабільного нормативного середовища не тільки стосовно місцевих бюджетів а й в інших взаємопов'язаних сферах. Потребують подальшої законодавчої розробки і деталізації питання розподілу повноважень, компетенції і відповідальності різних рівнів місцевого самоврядування, що дозволить створити об'єктивну основу фінансового забезпечення обласних, районних та міських, сільських, селищних бюджетів.

Література

1. Кириленко О. Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика) / Кириленко О.П. – К.: НІОС, 2000. – 384 с.
2. Кравченко В.І. Місцеві фінанси України: [навч. посіб.]. / Кравченко В.І. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – 487 с.
3. Субтельний О. Україна: історія / Субтельний О. [пер. з англ. Ю.І. Шевчука; вст. ст. С.В. Кульчицького]. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
4. Місцеве самоврядування в Україні: історія, проблеми, пропозиції; Фонд сприяння становленню і розвитку місцевого та регіонального самоврядування України. – К., 1994. – 160 с.
5. Місцеві фінанси: [підруч.] [за ред. О.П. Кириленко]. – К.: Знання, 2006. – 677 с.
6. Озеров І.Х. Основи фінансової науки: [курс лекцій] / Озеров І.Х. – М.: Тип. товарищества І.Д. Сытина, 1914. – 324 с. – (Вып. 2).
7. Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве і регіональне самоврядування: Закон УРСР від 07.12.90 р. №533–XII // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.uapra-vo.net/data2008/base65/ukr65755/page6.htm>
8. Волонець В. Від політичних пристрастей до політичних дій: місцеве самоврядування в Україні / Волонець В. // Віче. – 1994. – №2. – С. 15–22.
9. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади, місцевого самоврядування в Україні до прийняття нової Конституції України // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №18. – Ст. 133.
10. Про бюджетну систему України: Закон України від 29.06.95 р. №253/95–ВР // Голос України. – 1995. – 19 липня.
11. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – Агентство «Книга пам'яті України», 1996. – 80 с.
12. Європейська хартія місцевого самоврядування: [міжнар. док. від 15.10.85 р.] [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_036
13. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 №280/97–ВР // Відомості Верховної Ради України, 1997. – №24.
14. Про міжбюджетні відносини між районним бюджетом та бюджетами територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань: Закон України від 01.07.2004 р. №1953–IV [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1953%2D15>